

UOT 379.85.a

**BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACINDA YERLƏŞƏN İNZİBATI
RAYONLARIN REKREASIYA-TURİZM EHTİYATLARI VƏ
BU EHTİYATLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN
PERSPEKTİVLƏRİ (MAZIM-ŞİN ÇAYLARI ARASI)****G.Q.MƏMMƏDOVA***Lənkəran Dövlət Universiteti**gunu.mamedova.91@mail.ru*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının rekreasiya-turizm ehtiyatları ilə seçilən Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında yerləşən Balakən, Zaqatala, Qax, qismən də Şəki inzibati rayonlarında mövcud olan rekreasiya-turizm ehtiyatlarının hazırkı vəziyyəti, onlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadənin əsas istiqamətlərinin təhlili öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Turizm-rekreasiya potensialı, təbiət abidələri, mineral bulaqlar, turizm kompleksi

Müasir dövrdə regionların iqtisadi inkişaf potensialının müəyyən edilməsi, onların nəzərdə tutduqları təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi, böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, böyük təbii və insani potensiala malik olan tədqiqat rayonu respublikamızın təsərrüfat sahələrinin yaxşı inkişaf etdiyi regionlardan biridir. Turizm-rekreasiya cəhətdən əlverişli təbii komponentləri özündə cəmləşdirən regionun turizm cəhətdən öyrənilməsi, onun ekocoğrafi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təqdim olunan işin aktuallığını göstərir. Məqalədə Azərbaycanın turizm cəlbediciliyi yüksək qiymətləndirilən Böyük Qafqazın cənub yamacı (Mazım-Şin çayları arası) şəraitinin turizm-rekreasiya cəlbediciliyi əsaslandırılmış, müasir elmi-texniki nəaliyyətlərin köməkliyi ilə rekreasiya turizm ehtiyatları tərəfimizdən verilmişdir.

Tədqiq olunan ərazi Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma sxeminə əsasən Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun böyük hissəsini əhatə edir. Rekreasiya – turizm ehtiyatlarına görə respublikanın regionları içərisində iqtisadi inkişafa təsiri baxımından yüksək potensiallı əmsala malik olan ərazilərdən biri kimi qiymətləndirilir. İqtisadi rayonda əhalinin 27,6%-i şəhərlərdə, 72,4%-i isə kənd yaşayış məntəqələrində yaşayır. Rayonda əhalinin sıxlığı respublika göstəricisindən aşağı olmaqla hər km²-də 65 nəfər təşkil edir. İqtisadi rayonun ərazisi rekreasiya baxımından zəngin estetik, dağlıq təbii land-

şaftlara, mineral və termal bulaqlara, turizmin inkişafı baxımından isə çoxsaylı tarixi-arxeoloji abidələrə malikdir [4].

Əhəmiyyətli rekreasiya-turizm potensialına malik olan ərazinin aşağı düzənlik hissəsində quru qış ilə müşayiət olunan mülayim-isti, dağətəyi hissəsində yağıntıları bərabər paylanan və quru qış ilə müşayiət olunan mülayim-isti iqlim, yuxarı dağlıq hissəsi üçün isə, rütubətli qışla xarakterizə olunan soyuq iqlim səciyyəvidir. Şaquli qurşaqlıq üzrə Bazardüzü zirvəsinə qədər dağ-çöllərindən başlamış nival-buzlaq sahələrə qədər bütün təbii landşaftlar bir-birini əvəz edərək meşə-çöl, meşə, yüksək dağ-çəmənlikləri landşaftı, nival-buzlaq sahələri yayılıb. Yüksəklik fərqlinin böyük olması təbii şəraitin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində ərazidə ekoturizmin rəngarəngliyinə və şaquli qurşaqlıq üzrə bu müxtəliflikdən turizmin inkişafı üçün istifadəyə geniş imkanlar yaradır [3].

Tədqiq olunan ərazi rekreasiya-turizm potensialına malik olan mineral, termal sularla və çoxsaylı tarixi-etnoqrafik abidələrlə olduqca zəngindir. Tədqiq olunan ərazidə 9 yeraltı şirin və 150-dən çox mineral-termal tipli kükürlü sulara rast gəlinir. Bunlardan ən məşurları müxtəlif debitə malik olan Çimçimax, Moxsu, Suskən, Əlibəyli mineral və termal suları əsəb,dəri, ürək-damar və əzələ kimi bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan sulardır. Hazırda Qax rayonunda 4, Zaqatala rayonunda 22, Şəki rayonunda bir kükürlü, maqneziumlu, karbonatlı, natriumlu, kalsiumlu, hidrokarbonatlı, sulfatlı və xloridli kimyəvi elementlərlə zəngin olan, debitləri isə sutkada 144-161 min m³ arasında dəyişən mineral və termal bulaqlar qeydə alınmışdır. Termal bulaqlarda suyun temperaturu +30°C ilə +50°C arasında dəyişir ki, bu da onlardan həm termal enerji mənbəyi kimi, həm də müalicə-kurort tipli müəssisələrin yaradılması məqsədləri ilə istifadə olunmalarına imkan verir [1].

Bölgədə turistləri cəlb edən mühüm yerlərdən biri də tarixi-arxeoloji abidələrdir. Rayonda XVI-XIX əsrlərə aid türbələr, qalalar, məscid, karvansaraylar, saraylar vardır. Bunlardan Nic kəndində e.ə III-II əsrlərə aid Alban abidələrini qeyd etmək olar. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində dəmir bıçaqlar, qızılı, gümüş, daşdan düzəldilmiş bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Digər tarixi arxitektura abidələrə misal olaraq, Qaxda Qala (XVII əsr), İlisuda dördküncü keşikçi türbəsi, məscid, Zaqatalada XIX əsrə aid məscidlər, XVI əsrə aid qala və türbələr, 1830-cu ildə hərbi qala kimi tikilmiş Zaqatala qalasını qeyd etmək olar [4].

Ərazidə XVIII əsrdə tikilmiş Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Şəki Xan sarayı turistlərin diqqətini cəlb edən ən möhtəşəm ekoturizm abidəsidir. Saray kompleksinə daxil olan Cümə məscidi, karvansaralar öz orijinallığını qoruyub saxlamış, YUNESKO-nun Maddi və Mədəni İrs siyahısına 2020-ci ildə daxil olmuş bu ecazkar saray gözəlliyi və cazibədarlığı ilə buraya gələn turistlərin diqqət mərkəzindən kənar qala bilmir. Həmçinin bu siyahıya IV-VI əsrlərə aid Qax rayonu ərazisindəki Ləkit məbədi və Şəki rayonu ərazisindəki Yuxarı Baş Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğu da daxil edilmişdir [4,5].

Qax rayonunun ərazisi tarixi abidələrlə olduqca zəngindir. Rayonda aşkar edilmiş kurqanlar bu regionun hələ tunc dövründə məskunlaşmış olduğunu sübut edir. Qum kəndinin yaxınlığında Qafqaz Albaniyası dövrünə aid abidələr - Sırtqala istehkamı (XVIII əsr), Qum bazilikasının xarabalıqları (V əsr), Dəyirmi məbəd (VII əsr), Ləkit kəndində isə Məbəd kompleksi (XII əsr) salamat qalmışdır. Abidələrdən İlisu kəndində yerləşən “Sumuq” qalası, “Kürmük” məbədi Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən təmir edilmiş, Qum kəndindəki qədim Alban məbədinin yenidən bərpası isə ABŞ Konqresinin grant layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Qaxbaş kəndindəki “Həsənxan” qalasının və İçəribazar küçəsində yerləşən Qala qapısı və qala divarlarının əsaslı bərpası ilə bağlı ilkin işlərə başlanılmışdır [4].

Şəki Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Zəngin tarixi-memarlıq abidələrinin olması ilə seçilən bu qədim diyar Azərbaycan turizminə əvəzolunmaz töhfələr verməkdədir. Bölgədə Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan, XVIII əsrdə tikilmiş Şəki Xan sarayı Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xanın dövründə tikilmişdir. Qala divarları ilə əhatə olunan Xan sarayı ikimərtəbəli olmaqla altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülü eyvandan ibarətdir. Saray kompleksinə daxil olan Cümə məscidi, karvansaralar öz orijinallığını qoruyub saxlayan bu ecazkar abidə turistləri daha çox özünə cəlb edir. Rayonun Kiş kəndinin Maflar məhəlləsində Alban məbədi yerləşir ki, bu da yalnız Qafqaz Albaniyası ərazisində deyil, ümumiyyətlə, Qafqazda tikilmiş ilk xristian kilsəsidir. Kiş məbədi sadə təkzallı bazilikadan günbəzli memarlığa qədər 5 tikinti mərhələsi keçmişdir. Adi tək zaldan ibarət olan kilsə özündə ilkin və sonrakı tikililərin maraqlı detallarını saxlayır. Məbədin qülləsinə bitişik divarların yerli materiallarla, kirəclə süvanması, qülləyə bitişik salonun üstünün iri, yonma daşlarla örtülməsi, həmçinin 2000 yaşı olan qüllənin divarlarının 3 tərəfdən metal pulları cəzb etmək xüsusiyyətinə malik olması onun ecazkarlığını, cəlbediciliyini daha artıraraq turistlərin marağına səbəb olur. Həmçinin maqnetik xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə ocaq, pir və ziyarət kimi müqəddəs yerlərdən biri hesab olunan məbəd yerli əhali tərəfindən bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır ki, bu da onun antikliyi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Misir ehramları kimi, məbədin bünövrəsinin kasa şəklində və ya gəminin suda olan hissəsi quruluşunda olması, onun nadir arxeoloji təbiət abidəsi kimi oyrənilməsi, mühafizəsi, səmərəli istifadəsi onun ekoturizmin inkişafında geniş potensial imkanlara malik olduğunu və onun kimi digər memarlıq obyektlərinin hərtərəfli öyrənilməsinin aktuallığını xeyli artırır. Son illər turistlərin daha çox diqqətini çəkən Kiş Alban məbədi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli qərarı ilə dünya əhəmiyyətli abidələr siyahısına daxil edilib və tarix-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən qorunur. Bu baxımdan ölkəmizdə geniş yayılmış təbii ehtiyatların ən maraqlı və mühüm tərkib hissəsini təşkil edən diqqətəlayiq və öz bənzərsiz zahiri görünüşü ilə nəzəri cəlb edən, mühüm elmi, estetik və əməli əhəmiyyətə malik geomorfoloji təbiət abidələri daxili və

xarici turistlərin böyük marağına səbəb olur [4,6].

Tədqiq olunan əraziyə aid olan digər turizm-rekreasiya əhəmiyyətli tarixi abidələr aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

1.Sasani dövrünə aid Böyük Sədd - bu qədim tarixi abidənin qalıqları Balakən rayonunun Katex kəndində Bakı-Balakən magistral yolu boyunca yolun şimalındadır. Divarlarının eni aşağıda 1,5 metr, hündürlüyü isə 4-5 metr olan sədd V-VII əsrlərdə Azərbaycanı Sasanilər işğal etdikdən sonra Sasani hökmdarlarının göstərişi ilə tikilib. Səddin tikilməsində məqsəd ölkəni dağlıqların qəfil hücumundan müdafiə, həmçinin "Hun keçidi"ndən gələn hunların axınının qarşısını almaq idi.

2.Darvaz məbədi – Adı çəkilən Antik məbəd Qanıxın (Alazan çayı) sol sahilində, tuğay meşəsinin ortasında olan düzəngahın mərkəzindədir. Məbəd Balakən rayonunun mərkəzindən 15-16 km cənubda, Qacarçöl adlanan böyük bir düzənliyin yaxınlığında, Darvaz-binə deyilən yerdədir. Bu məbədin əhəmiyyəti regionun qədim yerləri haqqında, həmçinin təbiətin cəlbediciliyinin göstərilməsi idi. Eyni zamanda qədim yerlərimiz haqqında məlumatların dəqiqləşdirilməsidir.

3. Anlıqbinə məbədi – yerləşdiyi ərazi Balakəndən Gürcüstana gedən magistral yolun sağında, dağın ətəyində, son dərəcə mənzərəli bir yerdə, yoldan 1 km şimalda, rayon mərkəzindən 5 km qərbdə yerləşir. Əsas kilsə binası qismən salamatdır və çox keyfiyyətli kərpiclə tikilmişdir. Təxminən 4 hektar sahədə çay daşı və hasar daxilindəki ərazidə çoxsaylı tikili qalıqları, o cümlədən xeyli qədim qəbirlər vardır. Qeyd etdiyimiz məbəd isə sərhəd rayonunda yerləşən qonşu dövlətdən gələn turistlərin qədim tarixi mədəni abidələrimiz haqqında onlarda təəssüratın yaradılması məqsədi daşıyırdı.

4. Minarəli məscid - Balakən rayonunun mərkəzində yerləşən məscid 1867-1877-ci illərdə inşa edilmişdir. Əsas binadan ayrı, bişmiş kərpicdən tikilmiş məscidin sahəsi 1025 m², hündürlüyü isə 45 m-dir. Məscidin şimal-qərb fasadında dörd yerdə qabarıq formada ərəb dilində kitabələr həkk edilmişdir. Bu minarə isə Azərbaycanın bu bölgəsinin qədim tarixini özündə əks etdirir.

5. Nur kilsə - XIV əsrə aid, uzunluğu 15 m, eni 6 m olan abidə Talalar kəndində düzən yerdə yerləşir. İki hissədən ibarət olan binanın giriş hissəsinin hündürlüyü 7,6 m olmaqla 2 tərəfli və 6 bucaq şəkillidir. Giriş hissə iki nəhəng sütun üzərində durur, sonra isə ibadət yeri olan hissəyə, otağa giriş qapısı üzərində tağa birləşir. Bu kilsənin əhəmiyyəti həm qədim olması ilə, həm də gələn turistlərin marağını qədimliyini tədqiq olunan ərazilərimizdə belə marağaların əhəmiyyətli dərəcədə olmasını göstərir.

6. Gül qala - Balakən çayının sağ sahilində Mahamalar kəndində yerləşir. Gül formasında inşa edildiyinə görə belə adlanan abidə 8 guşəlidir ki, bunun da nümayiş olunması turistlərdə maraq doğura bilər.

7. Noxo mağarası – Dəmir dövrünə aid, rayon mərkəzindən 18 km şimalda, Qubek qayası deyilən yerdə yerləşən mağaraya girmək qeyri-mümkündür. Mağaranın qarşısı sıldırımli aşırımdır. Mağaraya qayanın üstündən

alpinist ləvazimatı ilə düşmək mümkündür. Digər regionlarda mağaralardan fərqli xüsusiyyəti tədqiqatçıların marağına səbəb olmalıdır. Tərəfimizdən Noxo mağarasının xüsusiyyətləri təqdi olunmuşdur.

8. Pəri qala - Humbul çayının yatağı istiqamətində olan dağ keçidinin (Hun keçidi) qarşısında tikilən möhtəşəm qaladır. V-VI əsrlərdə Böyük Sədd ilə eyni vaxtda Hun tayfalarının hücumuna qarşı müdafiə məqsədilə digər qalalar da tikilmişdir [4].

Tədqiq olunan əraziyə cəlb olunan xarici turistlərə Şəki İpək kombinatını, Zaqatala tütün, fındıqtəmizləmə zavodlarını, gül yağı fabrikini, kustar üsulla toxunan xalça sexlərini göstərmək olar. Həmçinin bölgənin özünəməxsus mətbəxi və milli yeməkləri xarici turistləri cəlb edə bilər. Belə ki, bölgədə fəaliyyət göstərən istirahət müəssisələrində xarici turistlərə milli yeməklər (xüsusilə Şəki pitisi, İlisu sürhüsü) təklif olunur.

Tədqiq olunan ərazidə ekoturizmin inkişafı üçün əvəzsiz sayılan Katex, Ləkit və Damcılı şlaləsi ən gözəl təbiət abidələrindən sayılır [2].

Regionun zəngin rekreasiya-turizm ehtiyatlarından istifadə etməklə kompleks istirahət-turizm obyektləri yaradıla bilər. Şəkidə “Karvansara” (50 yer), Şəki (80 yer) otelləri, “Marxal” (500 yer), Gələsən-Görəsən”, “Səadət”, “Narın Qala” istirahət zonaları, “Sahil”, “Neftyağ” pansionatları (350 yerlik) və “Şəfa” pansionatları turistlərin ixtiyarındadır. Həmçinin, Zaqatalada Car kəndi yaxınlığında yerləşən “Ləzzət” istirahət zonasının kotteclərində, Aşağı Tala kəndindəki “Tala” otelində, şəhərin mərkəzində “İsoil” hotel və “Qafqaz” oteli, Makov kəndində “Balıqçılıq” və “Turqut” motelində turistlərin rahat istirahət edə biləcəkləri istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Nəticə

1. Aparılan tədqiqatlardan göründüyü kimi, ərazinin rekreasiya-turizm ehtiyatları cəhətdən zənginliyi burada ekoturizmin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Regionun təbii-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə bölgədə zəngin turizm-istirahət kompleksi yaratmaq olar.

2. Şəki-Zaqatala zonasının termal və mineral sularının bazası əsasında sanatoriya kompleksləri tikmək, bölgədə olan “Oğlanbulaq”, “Qızbulaq”, “Cimcimax” və s. kimi mineral sularından bu məqsədlə istifadə etmək, festivallar, folklor bayramları keçirməklə xarici turistləri cəlb etmək, eyni zamanda xarici və yerli iş adamlarının sərmayələrini bölgədə turizmin inkişafına yönəltmək prioritet məsələ kimi nəzərdə tutulmalıdır.

3. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində turizm-rekreasiya əhəmiyyətli tarixi abidələr müəyyən olunmuş və onların yaranma tarixi təhlil edilmişdir.

4. Tədqiqat regionunda ov turizminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Qəbələdən başlamaqla Balakənə qədər geniş bir ərazidə Böyük Qafqazın cənub yamaclarında, Zaqatala, Qax meşəliklərində ov turlarının təşkil olunması məqsədə müvafiqdir. Qəbələ-Başsuayrıcı-Balakən meşələri və s. (Dövlət qoruqlarından kənar ərazilər) marşrutları üzrə ov turlarını da təşkil etmək bölgədə turizmin inkişafına səbəb olar.

Tədqiq olunan ərazinin kurort-turizm inkişafı üçün əlverişli imkanlara malik olması, gələcəkdə Böyük İpək Yolunun fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bölgəyə turist axınını gücləndirəcək. Xarici turizmlə məşğul olan yerli şirkətlərdən aldığımız məlumata görə ölkəyə gələn turistlərin əsas hissəsi İpək Yolu üzərində olan turizm obyektlərinə meyl göstərir. Həmçinin tarixi-mədəni abidələrə baxmağa gələn xarici turistlərin sayı olduqca çoxdur və gələcəkdə bu dinamika artan tempə inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə E.K. Böyük Qafqaz təbii vilayətinin fiziki-coğrafi səciyyəsi. Geoloji quruluşu və faydalı qazıntıları. Azərbaycan respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. – Bakı, 2015, - s. 56-60.
2. Rəhimov X.Ş., Həsənov M.S. Böyük Qafqaz təbii vilayətinin fiziki-coğrafi səciyyəsi. İqlimi Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. – Bakı, 2015, - s. 60-63.
3. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. – Bakı, 2015, - s.205-216.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_qeydiyyat_al%C4%B1nm%C4%B1%C5%9F_d%C3%BCny%C9%99h%C9%99miyy%C9%99tli_memar%C4%B1q_abid%C9%99l%C9%99rinin_siyah%C4%B1s%C4%B1
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_Kish

İnternet resursları:

6. <http://www.stat.gov.az/source/tourizm/>
7. www.tourism.edu.az
8. <http://www.unwto.org/statistics/index.htm>
9. www.azerbaijans.com

РЕКРЕАЦИОННЫЕ И ТУРИСТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ АДМИНИСТРАТИВНЫХ РАЙОНОВ, РАСПОЛОЖЕННЫХ НА ЮЖНОМ СКЛОНЕ БОЛЬШОГО КАВКАЗА, И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТИХ РЕСУРСОВ (МЕЖДУРЕЧЬЕ МАЗЫМ-ШИН)

Г.Г.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается анализ современного состояния рекреационных и туристических ресурсов Балаканского, Загатальского, Гахского и частично в Шякинского административных районах, расположенных на южных склонах гор Большого Кавказа, отличающихся рекреационными и туристическими ресурсами Азербайджанской Республики и основные направления их эффективного и целенаправленного использования.

Ключевые слова: Туристско-рекреационный потенциал, памятники природы, минеральные источники, заповедники, туристический комплекс.

**RECREATIONAL AND TOURISM RESOURCES OF THE ADMINISTRATIVE
REGIONS LOCATED ON THE SOUTHERN SLOPE OF THE GREATER CAUCASUS
AND PROSPECTS FOR THE EFFICIENT USE OF THESE RESOURCES
(BETWEEN THE MAZIM-SHIN RIVERS)**

G.G.MAMMADOVA

SUMMARY

The article reflects the analysis of the current state of recreational and tourism resources in Balakan, Zagatala, Gakh, and partly in Sheki administrative regions located on the southern slopes of the Greater Caucasus Mountains, distinguished by the recreational and tourism resources of the Republic of Azerbaijan, and the main directions of their efficient and purposeful use.

Keywords: Tourism-recreation potential, natural monuments, mineral springs, reserves, tourist complex.